

ПАНАС ФЕДЕНКО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
В НАУЦІ Й ПОЛІТИЦІ

Нью Йорк

1967

Дітройт

Накладом Української Вільної Громади в Америці

diasporiana.org.ua

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В НАУЦІ Й ПОЛІТИЦІ

29 вересня 1966 р. минуло сто літ від дня, коли народився Михайло Грушевський. Коли згадую це ім'я, то приходять на думку слова з поезії О. Олеса, поета, що був приятелем Грушевського: **"З журбою радість обнялась"**... Аджеж в особі Грушевського² — історика й політика неначе віддзеркалюється минушина українського народу, його історичний процес. Я назвав би це шляхом розцвіту й катастроф. Ось Київська держава князів "Володимеря племени", що, прийнявши християнство з Візантії, а літературну мову із Болгарії, пішла семимильними кроками в своєму культурному розвитку і дала такі перлини світової поезії, як "Слово о Полку Ігореві", Київський Патерик, Літописи й інші твори, що ними могла б пишатися кожна культурна нація. Цей розвиток був помалу підточений нападами кочових диких племен, зосібна татарською навалюю 1240 р., що обернула Київ у руїну і примусила решту української державності на чолі з князем Данилом визнати над собою протекторат хана Золотої Орди. Сусідство з хижою ордою Кримських татар, що засіли в Таврії в кінці 15 віку, було особливо згубним для України: "Зажурилась Україна, що ніде прожити; гей витоптала орда кіньми і малі діти", — тужила українська людність довгі століття. Аджеж останній напад татарської орди на Україну був у році 1769, коли татари забрали невідьників-ясир із нашого краю. Ці напади руйнували господарство України і її культуру. Не диво, що літературні пам'ятки нашої старовини знаходимо в копіях не в Україні, а на півночі Московщини, куди татарська руїна не доходила. А всеж, живучи майже в пащі хижих орд, Україна спромоглася в початку 17 віку стати на ноги власними силами. Козацьке військо, до якого признавалося все населення Наддніпрянщини, поставило своєю силою й хоробрістю перепону для нападів орди. Коли під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного 1620 року 40 тисяч Війська Запорізького вписалося до Київського Братства, то це був символ союзу народних мас з українською культурою. Розцвіт Києва, як культурного центру, шкільництво, друкарство, спів, реформа церковної служби, архітектура — все це дало право патріотам України називати Київ "Новим Сіоном" або "Новим Єрусалимом", вищим від Риму першого і від "Риму другого" — Царгороду.

Політичним завершенням цього розвитку стала держава Богдана Хмельницького, що мала назву "Військо Запорізьке". В договорі з шведським королем Карлом X Густавом в жовтні 1657 року послі України (між ними був і полковник Іван Богун-Федорович) записали, що Україна — це "вільна нація, нікому не підлегла" (*gens libera, nulli subiecta*). Але знов таки над Україною нависла та сама небезпека її вільного розвитку: Кримська орда і Туреччина — з одного боку, — Москва й Польша — з другого. Договором в Андрусові 1667 р. цар і король розділили Україну по лінії Дніпра, а пізнішими договорами між Туреччиною та Московією постановлено Правобережну козацьку Україну лишити пустою від Трипілля аж до Чорного моря. Це було завершення доби, що зветься "Руїна". Полякам удалося в кінці 17 віку прилучити до західних земель України теж велику частину Правобережжя, і це привело до дальшої денационалізації українських освічених верств — шляхти й ду-

ховенства та частини міщанства. Однак на Лівобережній частині України знайшлися українські сили для продовження культурної праці. Під регіментом Самійловича й Мазепи розвивалося шкільництво, видавнича діяльність, малярство, музика, архітектура. Українські студенти вчилися в університетах Західної Європи. Катастрофа під Полтавою спинила цей розвиток. Після того багато українських культурних сил опинилося — по волі чи по неволі — на Московщині, допомагаючи цареві Петрові "європеїзувати" його державу. Загально відомі імена Теофана Прокоповича, Стефана Яворського, Данила Туптала (Святий Дмитро Ростовський), що цивілізували Московську державу. А були тисячі інших, менше відомих. За цими духовними особами пішли на північ робити кар'єру на царській службі сини козацьких старшин і освічені "мужичькі сини" (бо в українських школах того часу вчилися особи різного стану, без обмеження). Таким чином із гетьманських українських родин, із потомків українських козацьких старшин тощо вийшли на царській службі "п'янічки, дядьки отечества чужого", як писав Шевченко. Ці перевертні знали "всі мови слов'янського люду", але своєї української не хотіли знати. Таким чином в нашій історії ми втрачали наші культурні сили на користь Польщі і Московщини.

Коли в 19 віці, під впливом демократичних ідей, що йшли з Західної Європи, в Україні почалося національне відродження, то дуже мала частина денаціоналізованої інтелігенції вернулася до народу й мови своїх предків. Історик Володимир Антонович, походженням із спольщеної української родини, написав розвідку "Походження шляхетських родів Південно-Західної Росії" (Правобережної України). Він показав документально, що майже вся "польська" шляхта на Правобережжі мала українських предків. Але дуже-дуже мало цих людей вернулося в 19-20 віках до національності своїх предків. Ще в 1863 р. ці спольшені українські шляхтичі хотіли організувати повстання на Правобічній Україні, щоб прилучити цей край до Польщі. Те саме було й на лівім боці Дніпра: Скоропадські, Ханенки, Галагани, Родзянки, Кочубеї, Капністи й тьма інших були "самоотвержені малороси", що ставилися з погордою до української мови й культури. Коли в царському парламенті — Державній Думі 1912 р. ліберальний росіянин Мілюков поставив вимогу до уряду — допустити українську мову в народних школах України, то хто найзапекліше противився цьому проекту? Перевертні "тоже малороси": голова Думи Родзянко, великий землевласник із Запоріжжя, посол Скоропадський з Полтавщини, посол Савенко, посол Василь Шулгин із Києва і т. д. Ось чому треба дивуватися, що, не вважаючи на такі несприятливі обставини нашого історичного розвитку, українська нація спромоглася дати таких велетнів, як Шевченко, Франко, Грушевський. Кожний із цих геніїв талант й праці був по суті щасливим випадком у житті українського народу. Кріпак Шевченко міг лишитися неписьменним пастушком, теж і Франко зостався б "пасти телята за селом", коли б надзвичайні обставини не дали йому можливості здобути освіту. Мих. Грушевський також міг потонути в російській пучині, як багато його ровесників, що вийшли із класи царських урядовців. Відомо ж, що рідний племінник нашого історика, теж на ім'я Михайло Грушевський, був студентом київського університету, належав до російської царської організації "Двоголовий Орел" і був завзятим ворогом "мазепинства". Прихильна доля зберегла

Грушевського в українському національному русі, і це можна назвати історичним щастям України.

Були історики України й перед Грушевським: Микола Костомаров, Панько Куліш, Володимир Антонович, Дмитро Багалій, — назву найвідоміші імена. Ці історики видали чимало матеріалів з архівів і понаписували книги з історії України. Однак праці цих істориків не охоплювали всіх досягнень сучасної їм науки і не дали загального огляду української історії "з птичої перспективи". Тому українець, що хотів пізнати історію свого народу, мусів звертатися до російських істориків — Соловйова і навіть Карамзіна, коли треба було зв'язати факти нашої історії Київської держави з епохою козацької України й пізнішої доби. Грушевський підняв на свої плечі це велике завдання. Його 10-томовою "Історія України-Руси" — це праця, без якої не може обійтися ніодня дослідник історії Сходу Європи.

Грушевському довелося розбивати політичну легенду, внесену царськими істориками, мовляв, Московська держава була продовженням Київської держави. Цю легенду пустив у світ наш такий земляк у 17 віці, архимандрит Печерського монастиря Інокентій Гізель, у своєму "Синописі" (Огляд). Гізель знав, що рід князів, а пізніше царів московських пішов із Києва, і дав династичне пояснення історичного процесу: мовляв, московські князі перенесли з Києва на північ теж київську державну традицію. І до Грушевського українські історики відкидали цю легенду, але вона цупко трималася в школах царської Росії в формулі: "Русь у Києві народилася, в Москві виховалася, а в Петербурзі виросла". Грушевський переніс цей "спір між южанами й сіверянами" на російський ґрунт. Його невелика стаття, видана в 1904 р. Петербурзькою Академією Наук — "Звичайна схема "русской" історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства" — пригадала російським історикам ту правду, що політично й етнічно так звана Литовська держава була наслідницею Києва, а Московське царство виросло на іншому ґрунті. Історик Мілюков писав, що політичний устрій Московської держави виріс на основах "турецько-візантійських", а історик-комуніст М. Покровський писав, що в жилах російського народу тече 80% фінської та іншої неслов'янської крові. За порадою Грушевського деякі об'єктивні російські історики почали шукати джерел до історії російського народу на його власнім ґрунті. Історик А. Пресняков у своїй книзі "Створення великоруської держави", що вийшла 1918 р., покликається на Грушевського, як на того, що дав науці правильний напрям для вивчення історії Московщини-Росії. Теж інші визначні історики, як Любачевський тощо, прийняли "схему" Грушевського. Моїм професором історії в Петербурзі від 1913 року був Сергій Середонін. Він на лекціях цитував Грушевського і рекомендував студентам читати праці нашого історика. Уже в 1904 році, — не було тоді Грушевському й 40 літ, — він мав авторитет в Російській Академії Наук, і академіки не побоялися видати його названої статті українською мовою, хоч вона була заборонена тоді в Російській імперії.

Грушевський, як професор університету у Львові від 1894 р., почав писати історію України від передісторичної доби. Йому довелося критично оцінити праці його попередників, перевірити джерела до історії України, руйнувати різні легенди, "патріотичні" й непатріотичні. Шукав Грушевський історичної правди, пославшись на слова відомого німецького історика Ранке, що казав: історик повинен прямувати до пізнання минулого, "як воно власне було". Пова лекціями в університеті і писан-

ним історії України-Руси, Грушевський поставив на високий рівень Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. "Записки НТШ" надовго будуть джерелом історичного знання. Грушевський був і редактором і співробітником "Записок". Особливо в рецензіях на історичні праці інших авторів Грушевський показав надзвичайну глибину знання і проникливість. Місячник "Літературно-Науковий Вістник" під редакцією Грушевського й Франка об'єднав на своїх сторінках найкращі сили української науки й літератури: Леся Українка, Ол. Олесь, Мих. Коцюбинський, Вол. Винниченко, Вас. Стефанік і інші. До співпраці в ним редактованих виданнях умів Грушевський притягти й визначні чужі сили: німецькі, російські, південно-слов'янські. Такий геніяльний мовознавець як Федір Корш, член Петербурзької Академії Наук, був співробітником часописів, що виходили під редакцією Грушевського, і обороняв українську мову й культуру проти репресій царського уряду та напастей російських шовіністів і "тоже малоросів". Коли 1914 року російський уряд заборонив святкувати 100-літній ювілей Шевченка, а галицький москвофіл Вергун кинув обвинувачення проти Шевченка, мовляв, він "розділив всеруський Парнас", го Корш відповів на це своєю поезією, писаною українською мовою:

"Неправедно виниш Шевченка ти Тараса,

що ніби він Парнас всеруський розділив!

Аджеж і не було всеруського Парнаса,

а на московському — що правда — він не сів"...

В своїх поглядах на історичний процес українського народу Грушевський був під значним впливом Костомарова і Антоновича. Ці історики бачили перед собою український народ без вищих верств суспільства: без шляхти і без буржуазії. Цю ситуацію сучасності вони переносили і в минуле України. Костомаров у "Книгах Битія Українського народу" писав, мовляв, хоч в Україні й були паня, "але чужі", а в Україні жило "козацтво — істее братство". Цю ідеалізацію козащини як "безкласового суспільства" знаходимо теж і в Антоновича. Ці історики готові були подекуди навіть вітати факт бездержавності України, бо так ніби Україна стояла ближче до здійснення ідей свободи, рівності й братерства. Костомаров писав, що Велика Французька Революція зрадила ці високі ідеї, поставивши на їх місце "егоїзм або інтерес". Грушевський однак не йшов так далеко в своїх наукових працях, як, наприклад, Олександр Лазаревський, що не бачив нічого позитивного в Українській козацькій державі, а тільки намагання козацьких старшин обернути селян і простих козаків у своїх "підданих". Про цю гіперкритику писав свого часу Мих. Драгоманів, що історики такого напрямку гетьманів і козацьких старшин "б'ють в ус і в рило, а про Петрів і Катерин мовчать"..., щоб не прогнвити царської цензури. Все ж у Грушевського знаходимо відгуки впливу Костомарова й Антоновича в поглядах на минуле українського народу. Я назвав би це "модернізацією" історії.

Всі дотеперішні держави були виразом станового або класового ладу. В Київській державі владу й економічні вигоди мала кляса бояр. В козацькій Україні панівною верствою стало козацтво, власне "значні", козацька аристократія. В тих часах та нація, що втрачала свою верству землевласників, втрачала незалежність, бо не було кому таку націю "репрезентувати". Так сталося з чехами, балтійськими народами і з українцями. Драгоманів у своїй статті "Україна під Московським царством" та в інших своїх працях показував вигоду для народу навіть від такої деспотичної держави, як була Московщина, і жалкував, що козацька Укра-

їна не встояла в 17 віці як незалежна держава. У Грушевського подекуди виринала думка, що українському народові, котрий втратив свої вищі освічені верстви, буде легше дійти до здійснення народоправства. Таким чином виходила "чеснота з нужди": коли наші вищі верстви обернулися в "перевертнів", то, може, це й краще. "Безбуржуазійна нація" скоріше дасть собі раду з цими "глитаями абож павуками", бо масу народу від них відділяє не тільки класовий інтерес, але теж і національність... Цей підхід трохи нагадує російських соціалістів-народників. Вони (Бакунін, Ткачов та ін.) твердили, що Росія прийде до соціалізму скорше, ніж індустриальні країни Західної Європи, бо Росія економічно відстала і не має розвиненої буржуазної класи. У Грушевського деколи в публіцистиці знаходимо легковаження ідеї державности (в час його перебування на еміграції). Але його наукові праці стоять на ґрунті фактів. Єдине, що подекуди трапляється в його історії України-Руси, — це поради діячам нашого минулого, як би вони мали зробити, на відміну від того, що вони учинили в дійсності. Однак, це ніяк не зменшує наукової ваги творів Грушевського. Його приятель чех, професор Ярослав Бідло, казав, що в працях Грушевського не знайдете нічого, що не було б сперте на фактах і документах.

1908 р. Грушевський переніс свою наукову працю до Києва і там же видавав "Літературно-Науковий Вістник" та тижневик "Село". Назва цього тижневика показує, на кого орієнтувався Грушевський. Селянство зберігало в той час біологічну й мовну основу дальшого розвитку нації. Грушевський сподівався, що з цієї маси вийдуть освічені провідники для перетворення етнографічного матеріалу в модерну "історичну" націю. Ідея зовсім правильна: так відродилися чехи, словаки, хорвати, що під чужим пануванням створили свою промисловість, торгівлю, пресу, наукові установи, літературу. Тут Грушевський ішов за порадою Шевченка: "Ходімо в селища! Там люди"...

У Києві з почину Грушевського засновано Українське Наукове Товариство, в якому брали участь С. Єфремов, В. Перетц (член Петербурзької Академії Наук) і багато інших учених. Грушевський приложив руку до видання солідного збірника російською мовою — "Український нарід у минулому й сучасності", в котрому взяли участь такі світила науки як Максим Ковалевський (соціолог), Михайло Туган-Барановський (економіст), Федір Вовк (етнолог і археолог), а сам Грушевський дав до цього збірника вступну статтю — огляд дослідів української історії. Наукова діяльність Грушевського і його політична публіцистика створила йому великий авторитет між своїми і чужими. Зате не щадила його ворожа українському рухові пропаганда російських і польських шовіністів. Про Грушевського писалося в російській реакційній пресі, як про "австрофіла", що збирається відірвати від Росії Наддніпрянську Україну і прилучити її до імперії Габсбургів. Перед I світовою війною відбувалося братання між російськими та польськими націоналістами (партія Р. Дмовського) і обидві ці течії на так званих "слов'янських з'їздах", теж при участі чеських націоналістів із партії Крамаржа, засуджували український рух, як ворожий слов'янству.. Грушевський гідно відповідав на ці виступи й обвинувачення. Зокрема стаття Грушевського в "Літерат.-Наук. Вістнику" з липня 1914 року, після убивства австрійського наслідника Франца Фердинанда, показала ясно, що Грушевський не мав ніяких надій на "українофільство" Віденського уряду і не вірив у будь-які пляни "визволення України" в політиці Наддунайської монархії. Адже Грушевський,

бувши 20 років професором університету у Львові, бачив, як австрійський уряд віддав українців у Галичині на поталу польській шляхті. На зміну австрійської політики щодо українців Грушевський не надіявся. Політичні плани Грушевського йшли по лінії федералізму, за традицією Братства Св. Кирила і Методія з 1846 року. Грушевський бачив, що в царській Росії наближалася революція. Передвісницею великого перевороту була революція 1905 р. Навіть слабенький у той час український рух оживився: в Державній Думі (парламенті) в 1906 р. з'явилася фракція автономістів, в активною участю українських послів. Грушевський пише брошуру — "Єдність чи розпад Росії" та інші, в яких розвиває ідею перетворення Росії на федерацію вільних і рівних народів. Але в першу чергу він домагається свободи для українського слова, що було сковане указом царя з 1876 р.

Війна 1914 р. застала Грушевського в Галичині, в Карпатах. На початку війни в Австрії створено Союз Визволення України під проводом емігрантів із Великої України. Грушевський відмовився взяти участь у цій організації: він не вірив у добрі наміри і в достатні сили Центральних держав вирішити проблему України в дусі, бажаному українському народові. І Грушевський, ославлений російськими шовіністами як "австро-фід", покидає Австрію і через Італію вертається до Києва, хоч він знав, що його ждуть репресії в царській імперії. Безперечно, причиною цього рішення було переконання, що в Російській імперії і на Наддніпрянщині незабаром відбуватимуться великі події. Грушевський хотів бути на українській землі, де жила велика більшість українського народу. Царська поліція не хотіла терпіти в Україні таку небезпечну людину: Грушевського заарештовано і вислано до Сибірська над Волгою. Пізніше приятелі-науковці виклопотали для нього право оселитися в Москві, але з умовою, що Грушевський не буде займатися громадськими справами. В Москві застала його революція в березні 1917 р.

Грушевський вернувся до столиці України і тут почалася кипуча політична, організаційна, культурна й просвітня робота. Революційний парламент України — Центральна Рада — вибрав Грушевського своїм прездентом. В квітні відбувся в Києві Всеукраїнський Національний Конгрес. Дальші з'їзди — Селянський, Вояцький, Робітничий посилають до Центральної Ради своїх делегатів. Центральна Рада стає всенародною установою. Знавши недостатню національну свідомість народних українських мас, Грушевський пише брошуру для поширення в народі: "Хто такі українці і чого вони хочуть?" Теж з його пера вийшла брошура — "Якої ми хочемо автономії і федерації". І хоч національна ідея в народних масах України була в той час ще в сповиточку, Грушевський вказує народові дальші цілі й завдання. Коли він побачив неохоту російської революційної демократії визнати законні домагання Центральної Ради щодо автономії і почув загрози силою перешкодити вільному розвитку українського народу, то Грушевський заявив, що вимога автономії — це мінімальна програма України, що "прапор самостійної України стоїть" і він буде маяти, як тільки український народ переконається, що його співжиття з росіянами в одній державі на рівних правах неможливе. Для здійснення української автономії Грушевський хотів прилучити теж національні меншості України: партії жидівські, російські, польські. Включення представників національних меншостей до Центральної Ради було великим успіхом політики Грушевського. До нього, як речника української демократії, мали довір'я зокрема жидівські партії, і їх співвряця

з провідниками Центральної Ради давала шанси на здійснення автономного ладу в Україні, хоч цьому ставив перепони російський уряд у Петербурзі. Слід згадати, як жидівські члени Центральної Ради (напр., М. Рафес та інші) енергійно обороняли автономні права України в переговорах з централістичним російським урядом.

Треба взяти на увагу тодішній національний склад міської людності в Україні, щоб переконатися в реальному підході Грушевського, голови Центральної Ради, до проблеми національних меншостей. Вибори до міських рад ("дум"), що відбулися за демократичним законом влітку 1917 р., показали перевагу неукраїнців. Напр., у Києві тільки 25% виборців голосувало за українські партії. В Одесі на 120 членів міської ради українців було тільки 5. Навіть по менших містах України український елемент не мав більшості. Одним махом змінити національну структуру міської людності в Україні не було можливості, це добре розумів історик Грушевський. Його надія була на поступову еволюцію, на культурний, політичний і господарський розвиток "народу селян, робітників, трудящого люду", як сказано в I Універсалі Центральної Ради.

Сили українські росли з кожним днем, і найвищою точкою в політиці Грушевського було проголошення III Універсалом Центральної Ради Української Народної Республіки 20 листопада 1917 року. Після видання III Універсалу Грушевський сказав, що Україна стала фактично самостійною державою. Однак III Універсал був початком великої української трагедії і трагедії самого Грушевського. Нешастям революції 1917 р. було те, що вона вибухла в обставинах світової війни. Ліквідацію війни міг би принести або сепаратний мир Української Народної Республіки з Центральними Державами або загальний мир. Український уряд не міг рішитися на сепаратний мир в 1917 році. Ніхто в Центральній Раді, як і сам Грушевський, не мав довіря до добрих намірів урядів Німеччини й Австро-Угорщини щодо України. З другого боку, коли б уряд Української Народної Республіки почав переговорювати про мир з німцями й австрійцями, то ця спроба була б розтоплана російськими арміями, що стояли тоді на українській території. Грушевський ясно бачив, що військова сила Центральних Держав захиталася, і що після вступу в війну Америки поразка для Берліну й Відня неминуча. В'язати долю України з тими державами, що мусять програти, Грушевський не вважав за розумну політику. Отже — чекати загального миру, а тимчасом держати фронт проти можливої німецької інвазії в Україну, — така була політика Центральної Ради. Грушевський розумів, що реакційні уряди Центральних Держав не будуть сприяти широким суспільним реформам, зокрема земельній, оповіченим у III Універсалі.

В цей момент українська політика зустрілася з небувалим у світовій історії феноменом: то був російський більшовизм. Пророчими словами письменник Достоевський у своєму романі "Біси" передповідав появу такого політичного руху, що скаже: "Я виходжу із необмеженої свободи і кінчаю необмеженим рабством". Ленін пішов ще далі: він дістав величезні суми грошей із тайних німецьких фондів, створив за ці кошти велику пресу, оплачував масу вишколених партійних організаторів і пропагандистів і ширив агітацію за такі привабні речі, як воля, земля, негайний мир, "національне самовизначення для всіх народів Росії аж до відокремлення і створення власної держави" і нарешті — "грабуйте награбоване". Ці кличі були прикриті словами про "советську владу і диктатуру робітників і селян", хоч в пляні Леніна була єдина ціль — **необмежене**

панування його власної партії. Проти уряду Української Народної Республіки російські більшовики повели пропаганду, як проти "запродавців держав Антанти", готових держати українських вояків на фронті безконечно, щоб догодити "західним акулам капіталу". Поява дипломатичних представників Франції та Великобританії в Києві і визнання ними українського уряду підливали олії до більшовицької агітації. Ця пропаганда діяла на невідомих вояків в "українізованих" полках армії, і вони в більшості не стали в обороні УНРеспубліки проти агресії російської "Червоної Гвардії", що її послав Ленін на завоювання України. Ленін розпустив давню російську армію і творив свої бойові частини із добровольців. Теж і урядові УНРеспубліки довелося спертися на охотників: відділи Вільного Козацтва, Робітничі, Студентські курені і т. д. Сили московські були більші, і в січні 1918 р. більшовицька "Червона Гвардія" повела атаку на Київ. В пропаганді комуністів кинуто клич, мовляв, війна йде проти "буржуазної Центральної Ради й генералів": аджеж уряд УНРеспубліки мав у той час назву "Генеральний Секретаріат"...

Довідавшись, що російський більшовицький уряд почав мирові переговори з дипломатами Центральних Держав у Бересті, уряд УНРеспубліки послав своїх делегатів до Берестя, щоб не дати Москві торгувати українськими інтересами. Так дійшло до підписання мирового договору УНРеспубліки з Центральними Державами 9 лютого 1918 р. Того дня Київ захопили після кривавих боїв банди червоної гвардії під командою Муравйова.

Тут слід згадати одну легенду, що її поширив відомий американський дипломат Джордж Кеннан. У своїй книзі "Росія під Леніном і Сталіном" (1961 р.) він писав, мовляв, уряд УНР на переломі 1917-1918 рр. дістав мільйони грошей від французів на продовження війни проти Центральних Держав і після того з тими мільйонами "безсерденно перекинувся" до Центральних Держав. Пан Кеннан, історик, звичайно подає в своїх книгах джерела своїх тверджень. Але звістки про "мільйони", що їх нібито одержав уряд УНР від Франції, п. Кеннан нічим не підтверджує. Невідомо, чому п. Кеннан рішив представити читачам уряд УНРеспубліки в 1918 році як генгстерів без совісті й чести. Щоб баламутство не ширилось, слід згадати, як тяжко переживав президент Центральної Ради крах своїх політичних плянів — забезпечити свободу українського народу без "опіки" Центральних Держав. Це ж під його головуванням відбувся Конгрес Народів Росії в Києві в грудні 1917 р., щоб створити єдиний фронт для оборони свободи проти російських більшовиків і забезпечити свої країни проти вмішування Центральних Держав. Як гірко відчув Грушевський руїну своїх політичних плянів у зв'язку з Берестейським миром, видно з того, що він заплакав, коли побачив на Волині перші частини німецької армії, що прийшла на українську територію в лютому 1918 року. Заплакав з горя, що довелося зустрічати чужу силу, в добрі наміри якої Грушевський не вірив. Головна ціль Центральних Держав в Україні в той час була: "Нур Гетрайде" (тільки збіжжя). Микола Любинський, що підписав договір у Бересті, казав мені, що чув ці слова постійно з уст німецьких і австрійських дипломатів при переговорах.

Після повороту голови Центральної Ради й уряду УНР до Києва Грушевський видав збірку своїх статей — "На порозі нової України", де розпрощався з надіями на співжиття з російським народом в федеративній державі, ствердивши, що Україна все була ближча до Європи. Але в Україну прийшла в той час "Європа" Вільгельма II та Франца Йосипа,

а їх політикою керували мілітаристи-імперіялісти типу ген. Людендорфа, Айхгорна й Гренера. Вони не розуміли, що на сході Європи сталася велика соціальна революція і що Українська Народна Республіка була в той час греблюю, що могла спинити експансію російського більшовизму, якщо в Україні удержиться демократичний лад. Але ведені "гетрайде-політикою", керівники Німеччини довірилися підшептам великих землевласників в Україні, мовляв, тільки велике поміщицьке господарство може забезпечити Центральним Державам харчування. Не допомогли ніякі мотиви й аргументи, котрі давав Грушевський, німецьким чиновникам в Києві, щоб вони не мішалися до внутрішніх справ України. Змова між німецькими генералами і генералом Скоропадським з його поміщицькими "братями-хліборобами" завершилася переворотом 29 квітня 1918 р. Скоропадський у своїй першій "Грамоті" до українського народу "скромно" заявив: "Я оголошую себе гетьманом усієї України". Так на місце Української Народної Республіки, що творилася вільними організованими силами українського народу, прийшов узурпаторсько-самозваний диктатор. Скоропадський спирався на поміщицьку клясу в Україні, що була чужа й ворожа українському національному відродженню і державній українській ідеї. Тому й влада Скоропадського не була українська.

Руїна УНРеспубліки під ударами ворожих сил глибоко потрясла Грушевського. Це ж на нього кидали обвинувачення за наслідки Берестейського договору: мовляв, Грушевський "привів німців в Україну"... Живучи потайки в Києві, Грушевський бачив, як реакційна політика Скоропадського (катування селян, виголюдження робітників промисловцями і т. д.) помагає комуністичній пропаганді ширити вплив Москви в народних масах України. Мабуть у той час дійшов Грушевський до думки, що треба буде протиставити московській пропаганді ідею "радянської України": тоді Москва (здавалося Грушевському) визнає українську державність і не буде посилати свого війська в Україну. Коли в листопаді-грудні 1918 року упав режим Скоропадського під ударами збройних сил відновленої Української Народної Республіки, то не тільки Грушевський ставився прихильно до "українського радянства": в Українській Партії Соціалістів-Революціонерів ще в травні 1918 р. створилася група радянців-боротьбістів, а в кінці 1918 р. частина членів Української Соціал-демократичної Партії, що назвали себе "незалежниками", перейшла на "радянську платформу" в тій надії, що так удасться врятувати Україну від російської окупації.

Після поразки Центральних Держав восени 1918 р. в різних країнах Європи настали революційні події і ширилися мрії про світову соціалістичну революцію, котра мала б вирішити справедливо всі проблеми і забезпечити всім народам свободу й незалежність. Коли під проводом Директорії УНРеспубліки була відновлена державність України, то український уряд зустрівся з ворожістю до українського народу з усіх боків: у Галичині Західна Область УНРеспубліки оборонялася проти польської агресії, з півночі в Україну посунули дивізії російської червоної армії, зі сходу лізли полки російських монархістів "уряду Півдня Росії", до якого прийнято теж міністрів і генералів Скоропадського: напр., міністер земельних справ Колокольцев та інші. На довершення всього лиха, на українському побережжі Чорного моря висадилося французьке й грецьке військо для допомоги російським білогвардійцям будувати єдину недільну Росію, включаючи туди й Україну. В цих обставинах у народних масах України ширилася віра, що російський більшовизм не такий страш-

тий, як інші ворожі сили, що грожали Україні, особливо ж тому, що комуністична пропаганда твердила, нібито Москва визнає незалежність "радянської України", з диктатурою пролетаріату й селянства...

Хоч у листопаді 1918 р. УНРеспубліка була відновлена, але Директорія не включила до свого складу Грушевського. Головною причиною цього рішення було бажання не давати дальшої зброї большевицькій пропаганді, що твердила, мовляв, Грушевський був "творцем Берестейського договору". Як посол до Всеукраїнського Конгресу Трудового Народу в Києві, Грушевський переконував своїх однодумців із Партії Соціалістів-Революціонерів та інші партії, що Україна повинна стати на "радянську платформу", бо цим способом вона дійде до миру й згоди з большевицькою Росією. Грушевському, як і багатьом політикам у тодішньому світі, не було відомо, що Ленін визнавав тільки таку "советську владу", в котрій все вирішає комуністична партія. Мені довелося мати гостру дискусію з Грушевським на цю тему на засіданні фракції соціал-революціонерів, куди запрошено мене та соціал-демократа Івана Романченка. Після наших промов в обороні широкої демократії і після критики політики большевицької Москви, що прямувала поживитися багатством України, тільки 13 членів фракції соціалістів-революціонерів голосували з Грушевським на Конгресі за пропозицію прийняти для УНРеспубліки "радянські устрій". "Радянські настрої" були поширені в той час у тих частинах українського війська, що створилися в час повстання проти Скоропадського: от. Зелений, от. Григоріїв, не кажучи вже про анархіста Махна. Мабуть, Грушевський волів "помилитися з масами"... Для характеристики ситуації і настроїв в тій хаотичній добі слід згадати декларацію Ради Січових Стрільців, видану в березні 1919 р. з підписами Є. Коновальця, А. Мельника і О. Назарука, вже після виїзду Грушевського за кордон. В тій декларації написано, що Січові Стрільці "підпиратимуть радянську владу на місцях, яка заводить лад і порядок". Очевидно, українські "радянці", як і Грушевський та Січові Стрільці, зовсім не бажали, щоб в Україні запанували московські "совети".

На весні 1919 року Грушевський розлучився з Україною і оселився в Відні. В перших роках еміграції він не покинув політичної діяльності, але одночасно інтенсивно працював над науковими проблемами. В серпні Грушевський був на чолі делегації Української Партії Соціалістів-Революціонерів на міжнародній конференції соціалістичних партій у Люцерні (Швейцарія). Його заходами та старанням делегата українських соціал-демократів Бориса Матюшенка конференція прийняла резолюцію, прихильну до Української Народної Республіки та її боротьби за незалежність. Грушевський і багато інших українських діячів того часу гостро критикували договір уряду УНР з Польщею в квітні 1920 р., котрий лишив під польською владою захоплені польським військом території Західної України. Польська небезпека здавалася страшнішою, ніж сила відновленого в комуністичній формі російського імперіалізму.

Регулярний фронт армії УНР упав у листопаді 1920 р. Грушевський у Відні дійшов до переконання, що боротьба за незалежність України програє. Він пірнув у наукову роботу. Написав 5 томів Історії Української Літератури і Генетичну Соціологію, видав під фірмою Українського Соціологічного Інституту в Відні збірку статей і матеріалів про основників українського соціалістичного руху: М. Драгоманова, Сергія Подолинського і Миколу Зібера. На чужині йому бракувало матеріалів для продовження "Історії України-Руси". Коли в 1922 р. в Україні почалася по-

літика "українізації", то це дало надію Грушевському на еволюцію комуністичного режиму до ослаблення диктатури. Він вирішив вернутися в рідний край для наукової праці. В Українській Академії Наук у Києві організаційний і науковий геній Грушевського досягнув найвищої точки. Дехто закидав Грушевському, мовляв, він вступав у переговори з комуністичною адміністрацією для поширення праці істориків-дослідників. Чи мав Грушевський бойкотувати урядові чинники, хоч і комуністичні, та "йти в ліс"? Між впливовими членами компартії в Україні були в той час безперечно й українські патріоти, типу теперішніх "націонал-комуністів" у державах-сателітах: О. Шумський, М. Скрипник, П. Дятлов та інші. З їх допомогою можна було дещо зробити для української культурної творчості. Не належав Грушевський до типу людей, що їх Квітка-Основ'яненко звав "Гнуцкошменками". На конференціях істориків Советського Союзу він рішучо виступав проти "випинання" російської науки на некористь наукам неросійських народів. Він уважав назву "Академія Наук СССР" за претенсійну, великодержавницьку, бо то фактично Російська Академія.

Від р. 1929 для Грушевського настав час тяжких іспитів і страждань, як і для всього українського народу в добу "Гемеральної Лінії". На весні 1930 р. в Харкові влаштовано показовий судовий процес проти українських учених, письменників і політичних діячів — це процес т. зв. Спілки Визволення України. Хоч Грушевського машина терору в той час ще не зачепила, але роблено спроби вирвати у нього слова осуду "ворогів народу" — Єфремова, Чехівського, Дурдуківського, Гермайзе та інших підсудних. Одного разу прислали до Грушевського групу комсомольців, що питалися думки академіка про процес СВУ. Але Грушевський відмовився очорнювати невинних українських патріотів. Сказав тільки, що суд має розібрати справу. Людина з твердим хребтом — це постійна загроза й небезпека для тиранських режимів. Москва рішила переселити Грушевського ближче до Кремля. Українську Академію Наук розгромлено. Смертельно недужого Нестора Української науки послали умирати на Кавказ, у Кисловодську. І, мов на глум, мертвого великого історика перевезено до Києва і улаштовано йому "державний похорон".

В СССР запанував російський великодержавний шовінізм. Це особливо помітно в історичній науці. Наукові праці Грушевського заборонено. В комуністичній пресі пишеться про Грушевського, як про "лихого ворога українського народу, буржуазного націоналіста". У Київському тижневику "Літературна Україна" 30 вересня 1966 р. вміщена стаття про М. Грушевського. Автори — І. Бойко та Є. Кирилюк — визнають надзвичайні наукові досягнення Грушевського як історика, але, виконуючи директиви "партійної науки", пишуть, мовляв, Грушевський "обстоював хибну думку, нібито Київська держава — це держава українська...". І далі: "Озброєні марксистсько-ленінською методологією, радянські вчені відкидають буржуазно-соціологічні концепції Грушевського, критикують їх як антинаукові". Про останні роки Грушевського Бойко-Кирилюк пишуть дуже скупко: Грушевський "1930 р. переїхав до Москви, де працював як академік Академії Наук СССР... Помер Грушевський в 1934 р. на курорті в Кисловодську". Зовсім ідилія! Бракує тільки згадки, мовляв, Грушевський переїхав у Москву "добровільно" і що наш історик, будучи в Кисловодську, "добровільно" помер, благословляючи премудру партію та уряд за всі їх "добродійства" для українського народу...

Десь на початку 1930 р. в Празі мені довелося мати довірочну розмо-

ву з Олександром Олесем, що був у переписці з Грушевським і після повороту історика в Україну. Олесь просив мене про зміст розмови нікому нічого не казати, що я прийняв як само собою зрозуміле. Він сказав, що одержав лист із ССРСР (не поштою, а іншим шляхом) від дуже визначного ученого. Він не назвав імені, але мені було ясно, про кого була мова. Той великий учений питався, чи він може надіятись знайти притулок і можливість для наукової праці, якщо йому пощастить покинути ССРСР. Олесь просив мене розвідати в чеських наукових колах про такі можливості. Я не робив ніякої "розвідки" в цій справі і просто сказав Олесеві, що для науковця великого формату завжди знайдеться місце чи в Європі, чи в Америці, і щоб він негайно повідомив про це свого кореспондента. На жаль, плани Грушевського вибратися за кордон не здійснилися. "Невсипуще око" поліції стежило за кожним кроком історика. Після смерти Грушевського навіть його ім'я було небезпечно згадувати в науці інакше як тільки в лаяці. Та ось з нагоди століття Грушевського в часописі "Дукля", що виходить в Пряшеві, в частині Карпатської України, прилученої до Словаччини, поставлено питання про "реабілітацію" Грушевського. Реабілітація — це відновлення в правах. Чи піде Москва на таке штукарство? Навряд. Звичайно, для своєї пропаганди Москва могла б заявити, що Грушевський багато зробив для науки і став "радянською людиною, що потерпіла в добі "культу особи" і т. д. Але тоді треба було б дозволити друкувати наукові твори Грушевського, як друкуються "буржуазні" історики — Соловйов, Карамзін та інші. Реабілітувавши Грушевського, треба було б забути його "політичні гріхи", як головної особи в добі Української Центральної Ради. Якщо Москва не реабілітувала комуніста Хвильового за те тільки, що він твердив про право комуністичної України на самостійність, то що казати вже про Грушевського, котрий самостійну Україну творив і посилав громадян України за незалежність воювати проти російської агресії?!

Хотів я на цім кінчити мою згадку про М. Грушевського, "будителя" України. Та ось мені попалася на очі стаття п. Прицака, орієнталіста з Гарвардського університету, в "Листах до Приятелів". Пан Прицак пише, мовляв, Грушевський "і своєю науковою і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії, що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань" (треба писати "боротьби", бо змагання — це спір, змагання в футболі чи в грі в тенніс і под.; боротьба — це бій поважний, іноді на життя і смерть. П. Ф.) Вона ж (аристократія) мала за собою практичний досвід цілої низки поколінь і в державній і в господарській сферах, займаючи в системі Російської імперії з одної сторони керівні пости в імперському масштабі, з другої сторони, як місцеві земельні діячі (повітові, губернські маршали) та організатори місцевих підприємств". І далі: "Уважаючи, що український нарід є ідентичний тільки з "народними масами", він як голова Центральної Ради не допускав до участі в державній роботі українських вищих верств, одинокий чинник, що в ті часи мав крім жертвенности ще й практичний досвід". Читаєш такий "акт обвинувачення" проти нашого великого історика і думаєш собі: чи це сон, чи наяву? Автор статті зовсім "не помітив" такої "дрібно-ї події", як велика соціальна революція на Сході Європи, що змела землевласницьку аристократію не тільки на території царської Росії, але пізніше учинила те саме на просторах від Балтійського моря аж до Адріатики. Автор статті з засудом Грушевського, як губителя "української

аристократії", не розуміє того, що та ніби українська аристократія була глибоко ворожа не тільки українській державності, але ненавиділа навіть українську мову, як "музицьку". Навіть Миколі Гоголеві українська мова Шевченка "тхнула дьогтем". Коли ця нібито "українська аристократія" взяла владу в свої руки з німецької ласки під проводом Скоропадського, то вона показала свою дику ворожість до України. Сам прем'єр Ляжогуб, із давнього українського роду, заявив був у серпні 1918 р., що Україна має належати до Росії на основі Переяславського договору 1654 р.; а Павло Скоропадський заявляв, що хоче положити Україну "до ніг його величества царя всеросійського". І це зробив, проголосивши "Грамотою" з 14.XI.1918 р. "федерацію" з Росією білих генералів. У народів, що втратили шляхту, як, напр., чехи, литвини, естонці й інші, земельна аристократія в державному будівництві цих націй в 1918 і пізніших роках не грала ніякої ролі: Чехословацьку республіку творили "музицькі сини" — Масарик, Бенеш, Штефанік і багато інших. Не кликали вони до влади й панування знімечьких та змадяризованих князів і графів Лобковиців, Чернінів, Хотків і т. д., а законним порядком вивласнили їх землі для чеських і словацьких хліборобів. Те саме сталося в Балтійських малих республіках.

Пише п. Прицак, мовляв, ця нібито "українська аристократія" мала практичний досвід в керуванні державою. Нехай і так, але їхня "держав" була ворожа інтересам широких мас українського народу, значить, не мала ґрунту під собою. Кадри 8 корпусів армії, яку нібито збирався творити Скоропадський, зараз же після проголошення повстання проти Скоропадського 15.XI.1918 р. втекли на Дін до білої російської армії Денікіна. Пише п. Прицак, що Грушевський "не допускав до участі в державній роботі українських вищих верств", і приписує тим уявленим верствам "жертвенність і практичний досвід". Коли б п. Прицак хотів ближче пізнати історію української революції, то довідався б, що в Центральній Раді були члени різних клас: поміщицькі сини — Левко Чикаленко, Михайло Туган-Барановський, Дмитро Чижевський, Анатолій Пісоцький, Михайло Єремійв та інші. Були й поповичі і сини підприємців, кооператори (Борис Мартос, Христофор Барановський), педагоги й високи урядовці петербурзьких міністерств (Петро Стебницький, Іван Стешенко), визначні учені (Сергій Єфремов і сам Грушевський, заможний домовласник), адвокати (Микола Порш, Валентин Садовський і ін.), журналісти й письменники (Симон Петлюра, Володимир Винниченко), судді (Сергій Шелухин) і люди різних професій. Всі ці "інтелігенти", як їх згорда називав В. Липинський (сам типовий безґрунтовний фантаст-інтелігент), розуміли добре, що Україна не може бути визволена, коли її провідні групи не прийдуть до народних мас з програмою радикальних реформ — в законодавстві земельнім і робітничім. Липинський безпідставно глузував з діячів Центральної Ради, котрі казали народним масам, що українська справа зв'язана з надією землі селянам: "Україна — десятина", — іронізував Липинський. Можна спитати, чи охоче бився б український безземельний селянин за таку Україну, в котрій верховодили б "тисячодесятильники"? Деколи корисно і у ворога вчитися. Німецький фюрер Гітлер писав у своїй програмовій книзі "Моя Боротьба", що для удержання народних мас — робітників і селян — при національній ідеї "ніяка соціальна ціна не є зависока". Це значить, що треба запроваджувати суспільно-господарські реформи для задоволення потреб широких народних мас. Ів. Франко ще в 1878 р. писав про зв'язок між національною свідомістю,

патріотизмом і матеріяльним добробутом народних мас кожної нації: "...Політична незалежність нічого і нікому не важить для людей при внутрішній соціяльній неволі... Доки не дамо народові надії на соціяльну реформу, себто на поліпшення матеріяльного буття, доти він усією масою не стане до боротьби за свою й нашу незалежність. Треба насамперед забезпечити йому хліб і всі здобутки його праці, а тоді ніяка сила, ніяка агресія не зігне народу в ярмо неволі, не позбавить його незалежності. Іншого способу немає!" ("Іван Франко", вид. Книгоспілка, 1926 р.).

На жаль, для п. Прицака ці ідеї лишаються мертвою буквою. Можу згадати тут слова відомого мецената української культури і великого землевласника Євгена Чикаленка, що помер у Празі 1929 р. Я часто провідував його в клініці університету, де він переніс операцію. Раз показав він мені книжки двох польських дам українського роду: Косак-Шуцької і Дунін-Борковської. Це були типові представниці спольщеної "української аристократії", що володіли землями, цукроварнями й іншими добрими в Україні. Живучи в Польщі, ці шляхтянки писали, як вони після революції 1917 р. пробували заводити польські школи в Україні для українських дітей. Чикаленко казав мені з обуренням: "Я землевласник, але не хочу ніякої землі і нічого, щоб ця погань ніколи не верталася в Україну!" Мав рацію Грушевський і інші провідники Центральної Ради, що не хотіли в'язати долі України з засудженою історичним процесом класою великих землевласників. Ця кляса в наш вік демократизму, лібералізму і масових рухів не може репрезентувати народів. Знаменитий автор конституції Франції після Великої Революції 1789 р. аббат Сієс у своїй книжці — "Що таке третій стан" — писав: "Третій стан — це всі, окрім упривілейованих" (аристократії) — (*Tout le monde, moins privileges*). Хороші були б "творці української державности" з магнатів Бобринських, Браніцьких, Балашових, Бродських, Хрончківських та подібних із роду "байстрюків Єкатери́ни", як їх звав Шевченко, що дістали в своє володіння "степ широкий, край веселий"...

Це не значить, що Українська Народна Республіка відкидала від себе тих родовитих і заможних українців, що зрозуміли вагу великої доби і щиро й чесно стали на ґрунт української демократичної державности і соціяльних реформ. Такий був Євген Чикаленко, що не схотів їхати до своєї Кононівки на Полтавщині за диктатури Скоропадського і відмовився від членства в уряді самозваного "гетьмана", уважаючи його за пройдисвіта (див. Уривок із Щоденника Є. Чикаленка, "Вільна Україна" ч. 40). На службу уряду Української Народної Республіки стали граф Михайло Тишкевич, посол у Парижі й Ватикані, дипломат Іван Карашевич-Токаржевський і інші, як і заможний київський підприємець і адвокат Арнольд Марголін. А ті, на кого покладає надії п. Прицак, земельна аристократія України, в масі своїй пішла на боротьбу за відновлення царської єдиної неділимної Росії. Між ними й син ген. Драгомирова, згаданого в статті п. Прицака: ген. Драгомиров служив вірно Денікінові в 1918-1920 рр. Люди цього типу на еміграції ведуть перед у російській білій еміграції і проявляють всім народам, мовляв, ніякої України не було, немає й бути не може... Ось племінник знаменитого Максима Ковалевського, що разом з Грушевським брав участь у праці "Украинский Народ в его прошлом и настоящем", тепер редагує російський часопис у Парижі — "Русская Мысль".

Читаючи мудрування п. Прицака, кожному зразу видно, відкіль вітер ве: він є під впливом демагогії В. Липинського, романтика, що ненаро-

ком "заблудив" із 17 століття в двадцяте. Липинський знав, що в докапіталістичній добі в різних країнах переважала ідея патріотизму серед земельної аристократії. Напр., німецька шляхта не менш завзято за чеську обороняла незалежність Чеського Королівства. Коли після поразки чеських самостійників 1620 р. Габсбурги учинили репресії над патріотичною шляхтою, то в Празі на Староміській Площі покарано смертю провідників повстання: ніодни із них не знав чеської мови, то були німці. В цьому дусі діяли теж покочазчені шляхтичі польського роду в повстанні Хмельницького: відомі імена Кричевського, Хмелешкого, Юрія Немирича й інших. Слід в Прицакові взяти до відома факт, що Б. Хмельницький не хотів, щоб шляхтичі, котрі пристали до Війська Запорізького, захоплювали втрачені через революцію маєтності. Напр., магнатові Юрієві Немиричеві він "давав хліб" (тобто — плату за службу) в Чигирині, але не пустив його на Лівобережжя України, де були землі Немирича. Інакше поступив гетьман Виговський, що не вмів здержати клясових апетитів "значних", дозволив їм захоплювати розділені між селянами й козаками землі. Відповіддю на це було повстання полтавського полковника Пушкаря і січовиків проти Виговського. В цих коромолах загинув зять Виговського шляхтич Боглевський на своєму хуторі на Полтавщині, а потім наложив головою і Юрій Немирич.

В нашій добі ідея національності стоїть не на територіяльному патріотизмі, а має в собі елементи спільної мови й культури. Юрій Немирич писав мовами латинською та польською, не українською. Архиепископ Лазар Баранович написав сиду віршів польською мовою, та й Петро Могила писав свої богословські праці польською мовою, хоч був українським патріотом. Ця доба давно минула. Шляхта України (як і російська частина "большевиків України") зовсім не збирається українізуватися, навпаки, старається викорінювати українську мову й культуру і зміцнює панування "старшого брата" над українським народом. Згадаймо лиховісне ім'я шляхтича українського роду Юзефовича, автора ганебного царського указу з 1876 року, котрий засудив українську мову й культуру на умирання. Чи з цієї аристократією, з її "досвідом", міг би п. Прицак творити самостійну українську державу? Треба жалкувати, що після смерті Миколи Шлемкевича нова редакція "Листів до Приятелів" умістила таку легковажну й необдуману статтю, котру написав п. Прицак. Можна бути добрим геологом, ентомологом, египтологом чи знавцем атомової енергії, але не розуміти елементів політичної науки, не знати фактів і не вміти правдиво пояснити події суспільного й політичного життя свого народу. Стаття п. Прицака — це приклад зарозумілості й погорди до фактів.

Пан Прицак вважає за помилку Грушевського, що він пристав до Партії Соціалістів-Революціонерів, в котрій на провідних місцях були молоді люди. Він цитує при тому слова із споминів члена Центральної Ради Олександра Лотоцького, що за це докоряв Грушевському. Історія всіх революцій показує, що в них рішальну роль грають молоді люди. Дантон і Робесп'єр — діячі Великої Французької Революції — закінчили свою політичну кар'єру в віці 35 років. Наполеон Бонапарт став "першим консулом" Французької Республіки, коли йому було 30 років. Молоді люди Української Революції глибше відчували потребу того часу — необхідність радикальних суспільних реформ, і в цьому вони були однозгідні з Грушевським. Молоді люди — соціал-демократи і соціал-революціонери — уміли промовляти до народних мас, впливати на них, могли боро-

тися проти большевицької демагогії на численних "мітингах" по містах і селах України. Вони ж організували бойові полки для оборони України. Люди типу Лотоцького, Стебницького, Єфремова (я їх добре знав) не могли говорити до мас, це були особи "кабінетні". В той бурхливий час, ясна річ, Грушевському не було по дорозі з цими людьми. Не було біди в молодості діячів Центральної Ради, а в загальній несвідомості, невідготовленості широких мас народу до великих подій. Протягом перших місяців революції довелося творити все з самого ґрунту: від народної школи до університету, від сільської управи до уряду самостійної держави і то в обставинах світової війни, що шаліла 3 роки на українській землі.

Коли зважити наукові й політичні заслуги Грушевського для української культури та українського визвольного руху і порівняти ці заслуги з помилками, що були в його діяльності, то безперечно перші дають остаточний позитивний "баланс". В оцінці большевизму помилявся не один Грушевський: ціла група діячів З. О. УНРеспубліки на чолі з Євгеном Петрушевичем пішла була на політичну співпрацю з Москвою: свідком цього "Український Прапор", видаваний у Берліні з орієнтацією на Москву. Василь Панейко, Михайло Лозинський і т. д., дивилися на Москву як на "союзника" визвольної української ідеї. Грушевський після повороту в Україну 1924 р. ніяких політичних заяв не робив. Ще й пізніше, в добі другої світової війни, тяжкі помилки видатні політики західних великодержав: Рузвелт, Чорчїл та інші. Вони трактували Сталіна, як "доброго дядька Джоу", і не бачили імперіялістичних замірів "батька народів". Дж. Кеннан писав про Рузвелта, що він робив просто "дитячі помилки" у відношенні до російського комуністичного уряду. Мавши численних "знавців" СССР — "советологів", провідники З.Д.А. і Великобританії все ж дозволили Москві захопити під її вплив 100 мільйонів нової людности в Центральній і Південній Європі і накинати цим народам комуністичний режим. Ніхто не робить закидів тим українським діячам Галичини, що після поразки в війні з Польщею вернулися в рідний край для культурної й політичної праці, оскільки це дозволяли обставини польського окупаційного режиму: перший приклад — д-р С. Витвицький, що був після свого повороту послом УНДО в польському союмі. Теж Дм. Донцов поїхав з Відня до Львова, склавши заяву лояльності до Польщі в 1922 році. Розвитку комуністичного режиму в напрямі тоталізму ніхто не міг передбачити. Жертвою цієї помилкової оцінки впав не один Грушевський.

В історії України Грушевський лишитьсь навіки як геніальний учений і як будитель народу "селян, робітників, трудящого люду" до свідомого національного політичного життя. Правда про українську минувшину, що дав Грушевський своєму народові в своїх наукових працях, ніколи не поляже. Ця правда грозить гнобителям нашого народу і з могили Грушевського. Знаючи цю правду, український нарід в слушний час відновить свою свободу, свою самостійну Народну Республіку. Коли Грушевський писав свою історію української літератури, то думав багато про минувшину й будучність України. Він добре знав, що нашому народові ніхто не подарує волі "з ласки", що для того потрібна власна сила. Тому "мotto" автора в першому томі "Історії Української Літератури" звучить як політичний заповіт Грушевського:

"Українському народові показати себе таким сильним в ділі, як показав себе в слові".

